

Науковий журнал • Виходить шість разів на рік • Заснований 1996 року
• Засновник Національна академія внутрішніх справ • Свідомство про державну
реєстрацію серія KB № 17478-6228ПР від 26 січня 2011 року • Включений до
переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (наказ ВАК України
від 21 квітня 2011 року № 340) • Рекомендовано вченою радою Національної
академії внутрішніх справ

3
(82)
2012

Редакційна колегія:

В. В. Коваленко (голова),

О. М. Джужа

(заступник голови),

Є. М. Бодюл,

В. В. Василевич,

В. К. Весельський,

О. І. Галаган,

О. І. Гвоздік,

С. Д. Гусарев,

Ю. О. Заїка,

Н. С. Карпов,

А. М. Колодій,

О. В. Кузьменко,

О. В. Кузьминець,

О. Є. Користін,

С. Ф. Константинов,

М. В. Костицький,

Л. П. Леута,

Д. Й. Никифорчук,

Ю. Ю. Орлов,

А. В. Савченко,

Л. Д. Удалова,

В. В. Черней,

С. С. Чернявський,

В. І. Шахун

• Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію авторів

• За точність викладеного матеріалу
відповідальність покладається на
авторів

• Зміни тексту та скорочення, що не
впливають на зміст матеріалів,
а також їх перейменування вносяться
редакцією без узгодження з автором

• Рукописи не рецензуються і не
повертаються

• Листування з авторами ведеться
на сторінках журналу

• При передруку матеріалів
посилання на "Науковий вісник
Національної академії внутрішніх
справ" обов'язкове

Адреса редакції:
пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 249-09-33
E-mail: visnik@naiau.kiev.ua

© Національна академія
внутрішніх справ, 2012

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВИЗНАВСТВА

Тимошенко Віра Іванівна –
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО (ТЕОРЕТИЧНОГО) ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено особливості теоретичного дослідження та етапи його проведення. Розглянуто процеси створення теоретичної моделі явища, формулювання наукової теорії та прогнозування розвитку об'єкта дослідження.

Ключові слова: дослідження; методологія; модель; об'єкт; теорія.

Определены особенности теоретического исследования и этапы его проведения. Рассмотрены процессы создания теоретической модели явления, формулирования научной теории и прогнозирования развития объекта исследования.

Ключевые слова: исследование; методология; модель; объект; теория.

Determined by the characteristics of theoretical research and the stages of the event. There have been key points of this research: a theoretical model of the phenomena, the formulation of scientific theory and forecasting the development of the research object.

Keywords: research; methodology; model; object; theory.

Останніми роками з'явилося чимало дисертаційних робіт, автори яких заявляють про наміри провести теоретичне дослідження, написати саме теоретичну роботу. У назвах дисертацій часто використовують словосполучення "теоретико-методологічні засади", "теоретико-методологічні основи". Такі назви свідчать, що дисертаційна робота є теоретичною. Якщо під час затвердження теми дисертації виникає дискусія з приводу вказаного фрагмента назви, то вона, зазвичай, полягає у визначенні оптимального варіанта – "засади" чи "основи". Однак запитання стосовно слова "теоретичні" не виникають.

Ознайомившись з текстами низки дисертацій, доходимо висновку, що більшість авторів не розуміє у чому полягає особливість теоретичної роботи, чим вона відрізняється, наприклад, із прикладним дослідженням, про що автору слід писати, щоб виконати завдання дисертації й досягти мети.

Дисертація має відповідати вимогам, які ставлять до теоретичних досліджень, якщо вона має теоретичне значення, або вимогам, що висувають до прикладних досліджень, якщо вона має прикладне значення. На жаль, дисертаційні роботи, передусім ті, що претендують на набуття теоретичного значення, нерідко є просто оригінальними, причому оригінальність виявляється саме в здатності дивувати, зокрема необізнаністю дослідника. Поширеним явищем стали випадки, коли наукове пізнання підміняють звичайним пізнанням, тобто пошуком знань, які є новими лише для цього дослідника – суб'єкта пізнання. Деякі автори навіть ототожнюють теоретичне дослідження з текстом, у якому багато незрозумілого, передусім для самого "науковця". Щоб допомогти дослідникам-початківцям з'ясувати завдання, що постають перед ними після обрання теоретичної теми, необхідно розглянути особливості теоретичного дослідження й етапи його проведення, акцентувати увагу на його ключових аспектах. Зазначеним і зумовлена актуальність обраної теми.

Виконання наукового дослідження, зокрема написання дисертаційної роботи, є творчим процесом. Творчість передбачає не лише оригінальність мислення як здатність реагувати на ситуацію нестандартним способом і тим самим дивувати наукове товариство. Творчість у науковій діяльності виявляється, насамперед, у здатності дослідника за допомогою евристичного мислення змінювати світ, висувати гіпотези, обґрунтовувати нові наукові ідеї, знаходити шляхи розв'язання наукових проблем. Більшості з цих умов має відповідати й процес підготовки дисертаційної роботи, який є різновидом наукової діяльності, що безпосередньо пов'язана з науковим пізнанням.

У сучасному науковому пізнанні виокремлюють два основні види наукових досліджень – фундаментальні та прикладні [1]. Фундаментальні дослідження поділяють на теоретичні й експериментальні. Теоретичні є головними, вони відіграють вирішальну роль у розвитку науки, систематизують, розширюють і поглиблюють знання з певної наукової проблеми. Експериментальні ґрунтуються на висновках, сформульованих у теоретичних дослідженнях, критично вивчають раніше запропоновані рішення, емпірично перевіряють наукові гіпотези, закони, теорії. Всі фундаментальні дослідження спрямовані на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язки. Прикладні наукові дослідження спрямовані на практичне використання вже сформульованих законів і теорій. Нерідко вони також продукують нові знання.

Відмінність фундаментальних досліджень від прикладних досить умовна. Прикладні дослідження є основою руху від безпосереднього "живого споглядання" до "абстрактного мислення", а фундаментальні – від "абстрактного мислення" через прикладні розробки до практики. Зокрема, фундаментальні правові дослідження, будучи абстрактним вираженням правової реальності, через прикладні розробки наближаються до конкретних правових явищ і, реалізуючись у них, перетворюють ці явища.

Поняття "фундаментальне" та "прикладне", що застосовують до наукових досліджень, розглядають у зв'язку зі здатністю наукового знання використовуватися для розв'язання практичних проблем. Водночас поняття "фундаментальне" має щонайменше два значення: фундаментальне як основа прикладного; фундаментальне як замкнене в собі, самоцінне та самодостатнє.

Поняття "фундаментальне наукове дослідження" і "теоретичне наукове дослідження" зазвичай ототожнюють [2, с. 369]. Однак поняття "теоретичне" є однією з основних категорій гносеології (поряд з такими категоріями, як "емпіричне", "чуттєве", "раціональне" та ін.). Поняття ж "фундаментальне" є загальнонауковою, а не філософською категорією, тобто має інший рівень загальності, отже, й іншу сферу застосування. Фундаментальне ґрунтується на теоретичному, проте воно має більший обсяг і зміст, ніж теоретичне, оскільки охоплює не лише теоретичне, а й емпіричне [3, с. 64, 73].

Фундаментальне (теоретичне) дослідження визначає сутність, закономірності розвитку однотипних об'єктів пізнання, їх єдність, розглядає об'єкт у його цілісності, відображає можливості використання об'єктів, які вивчають. Визначальна особливість теоретичного дослідження полягає в тому, що це дослідження є логічним узагальненням теоретичних передумов й експериментальних даних. Результати теоретичного дослідження, проведеного належним чином, залишаються дійсними тривалий час. Вони є справедливими для групи об'єктів або явищ, що розглядали [4, с. 34]. Їх вплив на розвиток науки має вирішальне значення.

Наука виконує два головні завдання: обґрунтування нових ідей, принципів, законів та раціоналізування світу з їх допомогою. Раціоналізування (або теоретичне осмислення) надає можливість пізнати й пояснити явища, що досліджують. Цієї мети може бути досягнуто, якщо наукова теорія є достатньо обґрунтованою, має переконливі емпіричні підстави. Однак наукові закони, принципи, ідеї не може бути обґрунтовано лише емпірично, шляхом посилення на досвід. Вони також потребують теоретичного обґрунтування, що передбачає міркування та посилення на інші загальноприйняті твердження. Своєрідність науки полягає в особливій ієрархії звичних прийомів обґрунтування, розміщенні їх у вигляді піраміди. Основою цієї піраміди є способи обґрунтування, безпосередньо пов'язані з досвідом,

її вершиною є ті наукові й регулятивні принципи, які є настільки обґрунтованими та переконливими, що їх може бути використано як критерії прийнятності нових наукових тверджень [5, с. 215].

Способи теоретичного обґрунтування досить різноманітні, вони охоплюють дедуктивне обґрунтування, системну аргументацію, методологічну аргументацію тощо. Логічне, або дедуктивне, обґрунтування передбачає виведення положення, яке обґрунтовують, із раніше прийнятих тверджень. Системне обґрунтування – це обґрунтування твердження шляхом включення його як складової в обґрунтовану систему тверджень або теорію. Методологічне обґрунтування є обґрунтуванням окремого твердження чи цілісної концепції шляхом посилання на той надійний метод, за допомогою якого одержано обґрунтоване твердження або концепцію [5, с. 242, 250, 265].

У теоретичних наукових роботах, на відміну від прикладних (тобто процедуру проведення певних дій) досліджень й експериментальної діяльності, методику дослідження не вказують. Методикою для цих досліджень є методологія наукового пізнання. Методологія (від грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання, *logos* – слово, поняття, учення) – учення про науковий метод пізнання; сфера науки, що вивчає методи наукових досліджень; сукупність методів, що застосовують у будь-якій науці; принципи підходу до різних типів об'єктів дійсності та різних класів наукових завдань [6, с. 559]. Своє практичне втілення методологія знаходить у формулюванні мети дослідження, обранні певного підходу, принципів, визначенні гіпотези, об'єкта та предмета, методів дослідження. Методологію розглядають як схему виконання поставленого наукового завдання [7, с. 45].

У фундаментальному (теоретичному) дослідженні формують мету вивчення певних об'єктів. Метою є виявлення істотних зв'язків між об'єктом, що досліджують, і навколишнім середовищем, пояснення та узагальнення результатів емпіричного дослідження, установлення загальних закономірностей і формалізація їх.

Підхід – це вихідна позиція, що визначає мету дослідження та способи його проведення. Найбільш поширеними підходами є концептуальний, аспектний і системний. Концептуальний підхід передбачає попереднє розроблення концепції дослідження, тобто комплексу головних положень, що визначають загальну спрямованість, послідовність і побудову дослідження. Аспектний підхід ґрунтується на обранні певної грані проблеми, з огляду на наявні можливості. Системний підхід орієнтується на максимально можливе врахування всіх аспектів проблеми в їх взаємодії, виокремлення головного, істотного, визначення характеру зв'язку між аспектами та їх властивостями [7, с. 45, 46]. Підходи класифікують і за іншими критеріями.

Принцип – це вихідне положення будь-якої наукової теорії, учення, світогляду. Головні методологічні принципи наукового дослідження – це принципи об'єктивності, розвитку та взаємодії.

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – основа) – добре продумане припущення, висловлене у формі наукових понять, що має заповнити прогалини емпіричного пізнання, зв'язати різні емпіричні знання в єдине ціле або дати попереднє пояснення факту чи групи фактів [8, с. 107].

Правильно побудована гіпотеза теоретичного дослідження обов'язково має бути конкретною. Конкретність гіпотези розуміють як її глибину, відповідну меті та завданням дослідження, і обсяг, обмежений об'єктом і предметом дослідження.

Об'єкт (лат. *objectum* – предмет) у гносеологічному значенні – те, на що спрямована пізнавальна й інша діяльність суб'єкта. Суб'єкт перетворює об'єкт, основою взаємодії суб'єкта й об'єкта є суспільно-історична практика. Саме в ній властивості дійсності перетворюються на об'єкт, що в практичній і теоретичній діяльності суб'єкта надає можливість відтворити у свідомості зміст об'єктивної реальності. Розрізняють об'єктивну реальність, об'єкт і предмет пізнання. Предметом пізнання є аспекти, властивості та зв'язки явищ, що досліджують з певною метою за конкретних умов й обставин. Таким чином, об'єкт дослідження – це процес або явище, що спричиняє проблемну ситуацію й обрано для вивчення. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта.

На теоретичному рівні наукового пізнання об'єкт відображають з погляду його внутрішніх зв'язків і закономірностей, які досягають шляхом раціонального опрацювання даних емпіричного пізнання, а суб'єкт за допомогою мислення виходить за межі того, що дається в безпосередньому досвіді, здійснює перехід до нового знання, не звертаючись до чуттєвого досвіду. Абстрактне мислення є не лише формою вираження результатів пізнавальної діяльності, а й засобом одержання нового знання. Отже, логічною формою теоретичного пізнання є система абстракцій, що пояснює об'єкт [9, с. 39, 40]. Теоретичне дослідження завжди пов'язано з вивченням опосередкованої дійсності, у якій відношення одного поняття чи об'єкта до іншого мислиться або пізнається лише через третє поняття чи об'єкт (наприклад: перше поняття – "дія" (або "бездіяльність"); друге поняття – "злочин", їх співвідношення пізнають через третє поняття – "стаття нормативно-правового акта").

На теоретичному рівні суб'єкт користується абстракціями більш високого рівня, ніж на емпіричному. Він здійснює сходження від емпіричних об'єктів до ідеальних, широко застосовує поняття, що не мають емпіричних корелятів. Теоретичний рівень наукового пізнання здійснюють на ширшому, складнішому емпіричному фундаменті, порівняно зі звичайним емпіричним дослідженням, ґрунтується на перегляді, переосмисленні та розвитку попередніх теорій.

Теоретичне обґрунтування, здійснюване за допомогою системи філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, є за своєю суттю ланцюгом логічних міркувань, спрямованих на пояснення об'єкта чи явища, що вивчають. Це процес уявного створення теоретичної моделі явища, що досліджують, у вигляді ідеалізованого об'єкта, побудованого на підставі прийнятих припущень [4, с. 35].

Моделювання (фр. *modele* – зразок, прообраз) – це відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для їх вивчення. Цей другий об'єкт і називають моделлю [10, с. 31]. Теоретична модель у дослідженні демонструє певний чіткий зв'язок елементів, має визначену структуру, що відображає внутрішні, істотні відносини реальності. Важливим кроком у напрямі створення моделі об'єкта є параметризація, тобто опис виділених елементів об'єкта й елементарних зовнішніх факторів, що впливають на нього, з використанням певних параметрів, між якими встановлюються різні залежності.

Отже, теоретичні дослідження, що проводять у межах наукових праць, незалежно від їх мети, реалізують за такими найбільш загальними етапами:

1) обґрунтування сутності процесів, явищ, їх закономірностей, визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження;

2) розроблення концептуально-методологічних основ і гіпотези дослідження;

3) визначення та логічне узагальнення теоретичних передумов й емпіричної бази;

4) здійснення теоретичного розроблення проблеми, яку досліджують. Під час цього етапу об'єкт слід розглядати в його цілісності, установити складові, визначити й дослідити зв'язки та відношення між елементами;

5) розроблення нових термінів і категорій;

6) формулювання принципів, закономірностей і законів функціонування складових об'єкта;

7) створення концепції функціонування та розвитку об'єкта дослідження як цілого;

8) підбиття підсумків дослідження, а саме: узагальнення результатів, визначення їх теоретичного та практичного значення, формулювання висновків і рекомендацій [4, с. 18–39].

У процесі теоретичних досліджень уточнюють і розширюють уявлення про об'єкти наукового пізнання, формулюють судження, аксіоми, принципи, ідеї, концепції, теорії, відкривають закони, установлюють закономірності.

Підсумкову частину дослідницької праці прийнято формулювати у вигляді трьох логічно пов'язаних блоків:

1) найбільш важливі висновки, отримані в результаті розгляду проблеми чи питання дослідження по суті, і теоретичні передумови,

підтверджені експериментально (обов'язково вказують на підтвердження гіпотези дослідження);

2) загальні висновки, отримані внаслідок теоретичного (або експериментального) дослідження. У них зазначають найбільш типові стани, ознаки, властивості, закономірності, відношення складових предмета дослідження, визначені відповідно до його мети й об'єкт-предметної структури (описують ознаки об'єкта пізнання, спільні з ознаками інших об'єктів у цій сфері досліджень, а також розглядають усі важливі специфічні ознаки предмета дослідження, що забезпечують функціонування його об'єкта в конкретних умовах);

3) рекомендації щодо використання результатів дослідження (обґрунтовують шляхи й цілі подальших досліджень або доводять недоцільність їх і дають конкретні рекомендації з практичного застосування отриманих результатів) [4, с. 41].

Таким чином, теоретичний рівень наукового дослідження пов'язаний з глибоким аналізом наукових фактів, їх узагальненням, проникненням у сутність явищ, що розглядають, пізнанням та формулюванням законів науки, тобто поясненням предметів і процесів реальної дійсності. Окремі, позбавлені внутрішнього зв'язку судження, навіть якщо вони є істинними, ще не можна назвати наукою. Результати теоретичного дослідження знаходять своє вираження переважно в таких формах, як наукова гіпотеза, закон, теорія.

Теорія (від грец. *theoria* – спостереження, розгляд, дослідження) – система узагальненого достовірного знання про певний "фрагмент" дійсності, що описує, пояснює та передбачає функціонування певної сукупності об'єктів, що її створюють. Це сукупність узагальнених положень, що створюють науку або її розділ. Теорія є формою синтетичного знання, у межах якого окремі поняття втрачають свою автономність і стають елементами цілісної системи достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність.

Теорія охоплює основні та загальні закономірності досліджуваних явищ, оперує категоріями (найбільш загальними або спеціальними поняттями): сутність, визначення, ознаки, походження, формування, джерела, принципи, мета, засоби, закономірності, структура, елементи, завдання, функції, система, тип, форма, механізм, цінність, значення та ін.

Теорією є не будь-яка сукупність положень, а лише такі знання, що досягли у своєму розвитку певного ступеня зрілості, а саме: не просто описують певну сукупність фактів, а й пояснюють їх, тобто розкривають причини й наслідки явищ. Для теорії обов'язковим є обґрунтування положень, які до неї входять, розроблення нової термінології, безперервне поглиблення знань. Найважливішими функціями теорії є пояснення та передбачення. Головне правило побудови теорії: кожен умовивід виводять з інших умовивідів на

основі певних правил логіки. Усі вимоги, що ставлять до теоретичного дослідження, є обов'язковими й для теорії як форми дослідження. Саме теоретичність надає підсумкам дослідження особливої систематичної форми – форми теорії, що має забезпечити розуміння, пояснення та передбачення явищ, що досліджують, істинність й об'єктивність забутих знань.

Теорія має пояснювати різні вияви об'єкта та предмета дослідження. Пояснення – це функція пізнання, що полягає в розкритті сутності об'єкта, який досліджують. Пояснення здійснюють шляхом установлення причин, умов, цілей і закономірностей об'єкта. Пояснення може бути атрибутивним, структурним, функціональним тощо. Пояснення в теоретичних дослідженнях здійснюють шляхом описання, під час якого важливо дотримуватися єдиного розуміння використовуваних понять. Логічний принцип розуміння передбачає не лише однозначне вживання понять, а й дотримання всіх законів логіки, що надають можливість уникати двозначності, суперечності, непослідовності й бездоказовості в судженнях й умовиводах [11, с. 39].

Теоретичне дослідження неодмінно пропонує прогноз розвитку об'єкта, який досліджували. Передбачення є поясненням, що спрямоване в майбутнє, воно стосується тих характеристик об'єкта, яких на час дослідження ще не було. На підставі попереднього досвіду, зокрема керуючись результатами дослідження, суб'єкт наукового пізнання доходить висновку, що стосується майбутнього досліджуваного об'єкта. Прогноз – це, насамперед, науково-обґрунтована інформація про можливі стани об'єкта в майбутньому та (або) про альтернативні шляхи й строки їх здійснення. Отже, прогноз є результатом опрацювання інформації, накопиченої дослідником і його попередниками, яку певним чином систематизують і класифікують.

Об'єкт прогнозу, зазвичай, пов'язаний з конкретною ситуацією, зовнішнім середовищем, вплив якого на об'єкт на час дослідження й надалі слід урахувати. Для визначення кола факторів, що детермінують ситуацію, використовують особливий метод – метод "написання сценарію". За допомогою цього методу встановлюють логічну послідовність подій для того, щоб показати, як в умовах наявної (або іншої заданої) ситуації можуть поступово виявлятися майбутні характеристики об'єкта прогнозу. Написання сценарію зовнішньої обстановки (фону) передувє складенню прогнозу. Завдання сценарію полягає в розпізнаванні обстановки, у якій розгортається прогнозований процес, щоб виокремити в цій обстановці елементи, які можуть вплинути на об'єкт прогнозу, і встановити зв'язки між ними [12, с. 112].

Усі судження, у яких дослідник робить прогноз, є ймовірними. Досвід та інтуїція дослідника дають підстави сподіватися, що прогноз виявиться реалістичним. Достовірність одержаних знань, звісно,

важлива. Але не менш важливим є творчий процес пошуку нових знань, що продукує достовірні судження. Інтуїтивне мислення дослідника, як і його творча активність, найбільш яскраво виявляється саме на рівні теоретичного пізнання, під час якого створюється наука як упорядкована сукупність пов'язаних істинних і ймовірних суджень про об'єкт дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13 груд. 1991 р., в ред. від 1 січ. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/lavs/show/1977-12>.
2. Мигаль В. Д. Теорія і методи наукової творчості : [навч. посіб.] / Мигаль В. Д. – Х. : ВД ІНЖЕК, 2007. – 424 с.
3. Дротянко Л. Г. Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнекласичне дослідження) / Дротянко Л. Г. – К. : Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу, 2000. – 423 с.
4. Клименюк О. В. Технологія наукового дослідження : [авт. підруч.] / Клименюк О. В. – К. ; Ніжин : ТОВ "Аспект-Поліграф", 2006. – 308 с.
5. Ивин А. А. Современная философия науки / Ивин А. А. – М. : Высш. шк., 2005. – 592 с.
6. Философский словарь. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.
7. Азарян А. А. Основы научных исследований : [навч. посіб.] / А. А. Азарян, Р. С. Азарян. – Кривий Ріг : Вид. центр КТУ, 2010. – 230 с.
8. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 576 с.
9. Муратова І. А. Філософські проблеми наукового пізнання : [конспект лекцій] / Муратова І. А. – К. : НТУУ "КПІ", 2011. – 140 с.
10. Білецький І. П. Філософія і методологія наукового пізнання : конспект лекцій / Білецький І. П. – Х. : Вид. ХДЕУ, 2001. – 104 с.
11. Солодухо Н. М. Гносеология: основные принципы и категории : [учеб. пособие] / Н. М. Солодухо, Н. Н. Петрова. – Казань : Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2000. – 44 с.
12. Гришунин С. И. Возможна ли современная наука без интуиции: Модели творческой интуиции в контексте науки, философии и прогнозирования / Гришунин С. И. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 160 с.